

راهکارهای عزت و اقتدار اسلامی از منظر قرآن و روایات

دکتر رضا سعادت نیا^(۱)

نرگس حیدری^(۲)

چکیده:

قرآن مهمترین منبع و حیانی است که عمل به آموزه‌های آن رشد و کمال انسانی و رسیدن به قلّه‌های سعادت را در پی خواهد داشت. رشد و کمال مسلمین در عرصه‌های فردی، اجتماعی و سپس بین‌المللی زمینه ظهور تمدن ناب اسلامی است که با اقتدار در عرصه بین‌المللی بدرخشد و جهانیان را از نفحات و حیانی خود بهره‌مند سازد. تاکید قرآن بر عزت مسلمین و ارائه راهکارهایی در سیاست خارجی چون نفی سلطه کفار، حفظ هوشیاری، تلاش در کسب استقلال همه جانبه، توجه به سایر مسلمانان مظلوم در اقصی نقاط کره زمین و نیز راهکارهایی در سیاست داخلی چون تعامل صحیح مسئولین و مردم، عمل به وظایف اجتماعی و انتخاب سبک زندگی اسلامی نشان از این دارد که هر گونه شکست و ضعفی در عرصه بین‌المللی از کوتاهی مسلمین در انجام تکالیف ایمانی و اجتماعی خود بوده، چرا که اسلام حق سخن را در این زمینه با بیان سنن و قوانین حاکم بر جامعه و تاریخ به خوبی ادا کرده است و علل عزتمندی، کامیابی، خوشبختی و نیز سببهای ذلت، ناکامی و نگون بختی را معرفی و در داستان اقوام گذشته تاریخ به صورت عینی به نمایش گذاشته است.

کلید واژه‌ها: اقتدار، نظام اسلامی، عملکرد داخلی، عملکرد خارجی

۱. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشکده معارف قرآنی اصفهان

مقدمه

بخش اعظمی از دستاورهای انبیا و اولیا در جهت اقدامات و فعالیت‌های مختلف اجتماعی است و در این میان اسلام عزیز که اکمل ادیان الهی است برای ساخت جامعه‌ای متمدن و پیشرفته که از اقتدار و عزت بین‌المللی برخوردار باشد برنامه‌ریزی همه‌جانبه‌ای را ارائه داده است و قرآن کریم اصلی‌ترین منبعی است که این آموزه‌ها را در اختیار ما قرار می‌دهد. بنابراین در این نوشتار ما به دنبال پاسخ به این سوال هستیم که قرآن چه راهکارهایی را برای سربلندی و اقتدار يك جامعه اسلامی ارائه داده است؟ اما قبل از آن باید بدانیم که اصولاً از آیات قرآن چنین استفاده می‌شود که عزت و اقتدار جامعه اسلامی امری است قطعی و این وظیفه مسلمانان است که با عمل به دستورات و تعالیم اسلام در کسب و حفظ آن کوشا باشند. قرآن کریم در این خصوص می‌فرماید: «... وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ...» و عزت مخصوص خدا و رسول او و مؤمنان است. (منافقون، آیه ۸). کلمه «عزت» گرچه در فارسی به معنی احترام آبرو و یا گرانبها بودن است ولی در لغت عرب در معنی قدرت شکست ناپذیر استفاده می‌شود. (تفسیر نمونه، جلد ۲۴، ص ۱۶۲)

بخش اعظمی از دستاورهای انبیا و اولیا در جهت اقدامات و فعالیت‌های مختلف اجتماعی است و در این میان اسلام عزیز که اکمل ادیان الهی است برای ساخت جامعه‌ای متمدن و پیشرفته که از اقتدار و عزت بین‌المللی برخوردار باشد برنامه‌ریزی همه‌جانبه‌ای را ارائه داده است.

راهکارهای کسب عزت

۱- ایمان

قرآن کریم عامل اصلی سربلندی مسلمین را ایمان می‌داند «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» و سست نشوید و غمگین نگردید و شما برترید اگر ایمان داشته باشید. (آل عمران، ۱۳۹) در شان نزول این آیه آمده است هنگامی که مسلمین در جنگ احد بر اثر نافرمانی و عدم انضباط اجتماعی جمعی شکست خوردند و عده‌ای از شخصیت‌ها و چهره‌های برجسته اسلام از جمله «حمزه» عموی پیامبر ﷺ در این میدان شربت شهادت نوشیدند، این آیه نازل شد و به آنان هشدار داد

مبادا از باختن در يك جنگ سستی به خرج دهید و از پیروزی نهایی مایوس شوید که اگر در مسیر ایمان گام بردارید پیروزی نهایی و برتری از آن شما خواهد بود. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۸۴۳) بنابراین مسلمانان به خاطر مرام و مسلک و اعتقادات خود بر سایر ادیان و گروهها برتری دارند و نباید عزت خود را پایمال کنند بلکه باید در عقیده خود ثبات و استقامت داشته باشند و حفظ این سیادت از ضروریات جامعه اسلامی است؛ به عنوان مثال در تعهدات بین المللی، اعطاء هر نوع امتیاز سیاسی، اقتصادی، نظامی، قضایی و اجتماعی بیگانگان که به سیادت و عزت جامعه اسلامی لطمه وارد کند، بی اعتبار خواهد بود و یا اینکه مسلمانان نباید در حقوق حقه خود در روابط با بیگانگان کوتاهی کنند چون بی توجهی در این امر به منزله پایمال کردن ارزش و اقتدار جامعه ی اسلامی است. در راستای همین اصل قرآنی است که خداوند راه هر گونه تسلط کفار بر مومنین را منع کرده و می فرماید: «...وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» و خداوند هرگز کافران را بر مؤمنان تسلطی نداده است. (نساء / ۱۴۱) «سبیل» از قبیل نکره در سیاق نفی است و معنی عموم را می رساند و لذا مفهوم آن در همه موارد عمومیت داشته و کفار نه تنها از نظر منطق بلکه از نظر سیاسی، نظامی، فرهنگی، اقتصادی و... هم بر مومنان چیره نخواهند شد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۷۳)

مراد از «جعل» در آیه جعل تشریحی است نه تکوینی بدین معنی که خداوند در قوانین شریعت اسلام هیچ گونه راهی بر تسلط و نفوذ کفار قرار نداده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۸۸) لذا فقهای اسلام طبق همین معنا و با توجه به حدیث معروف پیامبر ﷺ به عنوان حدیث اعتلاء (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۹۲) قاعده فقهی «نفی سبیل» را استخراج کرده اند که به اصطلاح حق و تو داشته و بر طبق آن در صورت کشف احتمال ضرر به جامعه اسلامی در انعقاد قرار داد بین مسلمین و کفار قاعده «نفی سبیل» خودبه خود آنرا لغو خواهد کرد هر چند که فسخ قرارداد بسته شده بر طبق قاعده فقهی دیگری با نام قاعده «وفای

خداوند متعال با طرح آیات مختلف پیرامون اهل کتاب و کفار، ذهن مسلمانان را به این نتیجه گیری سوق می دهد که باید هوشیاری خود را در مواجهه با آنان همواره حفظ کنند.

بعهد» جایز نباشد «... وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» و به پیمان خود وفا کنید زیرا که از پیمان پرشش می شود (اسرا، ۳۴)

۲- هشیاری

خداوند متعال با طرح آیات مختلف پیرامون اهل کتاب و کفار، ذهن مسلمانان را به این نتیجه گیری سوق می دهد که باید هوشیاری خود را در مواجهه با آنان همواره حفظ کنند، به عنوان مثال در بیان توطئه های فرهنگی دشمنان از مسلمین می خواهد حتی با وجود جایز بودن کلمه «راعنا» (رعایت کردن) از گفتن آن پرهیز کنند چرا که باعث دهن کجی کفار و سوء استفاده آنان می شود «...لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا...» نگویید راعنا بگویید انظرنا (بقره، ۱۰۴) و یا در بیان دسیسه های یهود از مسلمین می خواهد که برای حفظ هشیاری خود در مجالس گناه آنان شرکت نکنند «إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ...» هرگاه بشنوید افرادی آیات خدا را انکار و استهزا می کنند با آنها منشینید تا به سخن دیگری بپردازند. (نساء، ۱۴۰) از شبهات آنان پرهیزید و متشابهات را با استمداد از عالمان دینی خود به محکمت برگردانند «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَابَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ» و هنگامی که خبری از پیروزی یا شکست به آنها برسد (بدون تحقیق) آن را شایع می سازند؛ در حالی که اگر آن را به پیامبر ﷺ و پیشوایان که قدرت تشخیص کافی دارند بازگردانند از ریشه های مسائل آگاه خواهند شد. (نساء، ۸۳)

و نیز می خواهد از میان کفار و مشرکین دوست و همراز بگیرند و به عکس العمل های آنان در برابر ناکامی ها و یا موفقیت های خود که باعث شناخت حسن نیت یا سوء نیت آنان می شود توجه کنند. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِّن دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُوا مَا عَيْتُمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْيَاءُ مِنْ أَقْوَاهُمْ...» «ان تمسسکم حسنة تسؤهم وان نصبکم سيئة يفرحوا بها...» ای کسانی که ایمان آورده اید! محرم اسراری از غیر خود انتخاب نکنید. آنها

«اصل استقلال» از دیگر راهکارهای مد نظر قرآن در جهت عزت و اقتدار جامعه اسلامی است.

از هر گونه شر و فسادی درباره شما کوتاهی نمی‌کنند. ان‌ها دوست دارند شما در رنج و زحمت باشید. (نشانه‌های) دشمنی از دهان (و کلام) شان آشکار شد... اگر نیکی به شما برسد، آنها را ناراحت می‌کند و اگر حادثه ناگواری برای شما رخ دهد خوشحال می‌شوند. (آل عمران، ۱۱۸ و ۱۲۰)

علاوه بر این آمادگی دفاعی خود را در مقابل دشمنان حفظ کنند ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ...﴾ هر نیرویی در قدرت دارید، برای مقابله با آنها (دشمنان) آماده سازید. (انفال، ۶۰) از لحاظ لغوی واژه «قوة» به معنای هر چیزی است که با وجودش کار معینی از کارها ممکن شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۱۱۴) عام بودن جمله «ما استطعتم» و نکره بودن کلمه «قوة» عمومیت آنرا تقویت کرده و هرگونه نیرویی را شامل می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۲۲۵)

بنابراین آیه دستور آماده باش همه جانبه مسلمانان در برابر دشمن و تهیه هر نوع سلاح، امکانات، وسایل و شیوه‌های تبلیغی حتی نوع اشعار و سرود (فعالیت هنری) را می‌دهد. کلمه «رهب» به معنی خوف مستمری است که ادامه می‌یابد (تفسیر روشن، ۱۳۸۰، ج ۱۰، ص ۴) و از آنجا که در همه جا مذاکره و گفتگو به تنهایی کارساز نیست و کفار در صورت احتمال ضعف مسلمین همه گونه تحمیلاتی را بر آنان خواهند داشت، مسلمین باید آمادگی حضور در همه جهات بخصوص از نظر دفاعی را حفظ نمایند تا مجبور نباشند در برابر خواسته‌های آنان سر تسلیم فرود آورند.

در پایان آیه، خداوند می‌فرماید: ﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾ و هر چه در راه خدا (و تقویت بنیادی اسلام) انفاق کنیم، بطور کامل به شما بازگردانده می‌شود و به شما ستم نخواهد شد. با توجه به نکره بودن کلمه «شیء» مراد از انفاق در این آیه، انفاق در زمینه‌های مختلف مالی، جانی، آبرویی، نیروی منطقی و هر نوع سرمایه دیگری است (سیدبن قطب بن ابراهیم، ج ۳، ص ۱۵۴۴) آخر آیه صراحت به این مطلب دارد که آنچه مسلمین در راه خدا انفاق می‌کنند

حمایت از
سرمایه‌های ملی و
کار و سرمایه داخلی
و عدم رکون جامعه
اسلامی بر کالاهای
خارجی می‌تواند
زمینه اقتدار و
پیشرفت يك جامعه
اسلامی را فراهم کند.
استقلال اقتصادی
همانند استقلال
فکری، فرهنگی؛
سیاسی و اجتماعی
از عناصر محوری
تمدنی است که
هویت خود را در
تدین الهی می‌داند.

هرگز فوت نخواهد شد و سرانجام عاید خودشان خواهد گردید بدون اینکه چیزی از آن کاسته شده باشد و این خود باعث عزت و بهبود منافع حاصله در جامعه خواهد شد و هم در آخرت پاداش اخروی آن به تمام و کمال داده می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۷، ص ۲۲۷)

۳- خط استقلال

«اصل استقلال» از دیگر راهکارهای مد نظر قرآن در جهت عزت و اقتدار جامعه اسلامی است. خداوند متعال در آیه ۱۱۳ سوره هود می‌فرماید: ﴿وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَمَا تَمَسَّكُمْ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ﴾ و بر ظالمان تکیه ننمایید، که موجب می‌شود آتش شما را فرا گیرد؛ و در آن حال هیچ ولی و سرپرستی جز خدا نخواهید داشت؛ و یاری نمی‌شوید. «رکون» از ماده «رکن»، به معنی ستون و دیوارهایی است که ساختمان یا اشیاء دیگر را سرپا نگه می‌دارد و سپس به معنی اعتماد و تکیه بر چیزی می‌باشد مفسران معانی مختلفی را برای آن بیان کرده‌اند از جمله به معنی تمایل همکاری، اظهار رضایت یا دوستی و بعضی هم به معنای خیرخواهی و اطاعت که همگی این‌ها در مفهوم جامع اعتماد و اتکا، جمع است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۸، ص ۲۹) بطور کلی «رکون» ظالمین در صورت‌های زیر انجام می‌گیرد.

یکی «رکون» در اصل دین است که مانند گفتن پاره‌ای حقایق که به نفع آنان است و نگفتن آن دسته از حقایق که به ضرر ایشان است. دیگری «رکون» در حیات دینی است مانند اجازه به ستمگران که به هر نحو دلخواه در اداره امور جامعه مداخله کنند و شکل دیگر آن دوست داشتن آنان است تا جایی که در شوؤن حیاتی جامعه و یا فردی از افراد آن اثر سوء بگذارد اینجاست که دین خدا و حیات دینی از استقلال خارج می‌شود و دلیل ما بر این معنی این است که خطاب آیه، پیامبر اسلام ﷺ و پیروان وی می‌باشد و کارهایی که مربوط به پیامبر ﷺ و امت اوست عبارتند از معارف دینی و امور مربوط به زندگی اجتماعی و

توجه جامعه اسلامی به علوم مورد نیاز و فراگیری آنها باعث سربلندی و اقتدار آن جامعه و نیز استقلال علمی آن خواهد شد. از امیرالمومنین در این خصوص نقل شده است: علم و دانش قدر است هر کس به آن دست یابد غلبه می‌یابد و هر کس به آن دست نیابد زیر سلطه قرار می‌گیرد.

حکومت و رهبری جامعه مسلمین لذا مراد از «رکون» در این آیه، تکیه نمودن از روی میل قلبی به گروه ستمکاران در این زمینه‌هاست که در اشکال مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی صورت می‌گیرد (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۱۲، ص ۱۴۲)

در همین راستا حمایت از سرمایه‌های ملی و کار و سرمایه داخلی و عدم رکون جامعه اسلامی برکالاهای خارجی می‌تواند زمینه اقتدار و پیشرفت يك جامعه اسلامی را فراهم کند. استقلال اقتصادی همانند استقلال فکری، فرهنگی؛ سیاسی و اجتماعی از عناصر محوری تمدنی است که هویت خود را در تدین الهی می‌داند. تمدنی که از عزت و اقتدار جهانی برخوردار است. البته رسیدن به چنین هدفی در شناخت سرمایه‌های اصلی يك ملت و مملکت از يك سو و تبدیل آن به سرمایه دیگری با بهره‌وری بهتر از سوی دیگر و پرهیز از هزینه کردن سرمایه برای لوازم روزانه کشور از سوی سوم و تولید صورت‌های متنوع مواد اولیه و بی‌نیازی اقتصادی از ملل دیگر با قناعت در مصرف از سوی چهارم خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۸)

۴- دفاع از مظلومان

اگر به عده‌ای از مسلمین در گوشه‌ای از دنیا ظلم و تعدی شود در واقع سیادت همه مسلمین نابود می‌شود. خداوند متعال در آیات متعددی مسلمانان را به دفاع از مظلومان فرا خوانده است، از جمله می‌فرماید: «وَمَا لَكُمْ لَأَتَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَل لَّنَا مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا وَاجْعَل لَّنَا مِن لَّدُنكَ نَصِيرًا» چرا در راه خدا، و (در راه) مردان و زنان و کودکانی که (به دست ستمگران) ضعیف شده‌اند، پیکار نمی‌کنید؟! همان افراد (ستم‌دیده‌ای) که می‌گویند: «پروردگارا! ما را از این شهر (مکه)، که اهلس ستمگرند، بیرون ببر؛ و از طرف خود، برای ما سرپرستی قرار ده؛ و از جانب خود، یار و یابوری برای ما تعیین فرما.» (نسا، ۷۵) آنچه تا کنون

در جامعه اسلامی باید
سه اصل تولید ثروت
(از راه صحیح)،
توزیع عادلانه ثروت
و مصرف بهینه و
صحیح ثروت مد
نظر قرار گیرد امروز
قدرت‌های اقتصادی
سیاست و حتی
معرفت را در جهان
اداره می‌کنند آنان هم
ذهن‌ها و ضمائر را
هدایت می‌کنند (نظریه
و ایدئولوژی) و هم
مدیران و مدبران
جهانی را.

مورد بررسی قرار گرفت راهکارهای اقتدار و عزت جامعه اسلامی در عملکرد خارجی بود اما در نحوه عملکرد داخلی در جهت اقتدار نظام اسلامی باید گفت هم عملکرد حکومت اسلامی و هم عملکرد تك تك افراد آن در چنین اقتداری موثر خواهد بود.

وظایف مسلمین در جهت ارتقاء نظام اسلامی

۱- تلاش در جهت ارتقاء گسترش معنویت و شعائر اسلامی در جامعه:

«ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ» و هر کس شعائر الهی را بزرگ دارد، این کار نشانه تقوای دل هاست. (حج، ۳۲) «شعائر الله» به معنی نشانه‌های پروردگار است که شامل سر فصل‌های آیین الهی و برنامه‌های کلی و آنچه در نخستین برخورد با آیین چشم گیر است می‌باشد (مکام شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۹۶)

۲- تلاش در جهت ارتقاء سطح اخلاقی و فرهنگی:

بدین منظور وظیفه نظام اسلامی و مردم است که با فساد، فحشا، بی بند و باری، مشروبات الکلی، مواد مخدر، قمار و سایر سرگرمی‌های ناسالم که حربه مستکبران جهت خفه کردن روح شهامت و سلحشوری و ایمان در طول تاریخ بوده است «يَقْتُلُونَ أَبْنَاءَكُمْ» (اعراف، ۱۴۱) تا بتوانند عزت جوامع اسلامی را نابود کرده و با خیالی آسوده به حکومت خودکامه خویش ادامه دهند، مبارزه کرد «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» ای کسانی که ایمان آورده اید! شراب و قمار و بت‌ها و ازلام {نوعی بخت آزمایی}، پلید

و از عمل شیطان است، از آن‌ها دوری کنید تا رستگار شوید (مائده، ۹۰) ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزَّيْفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾ نزدیک زنا نشوید، که کار بسیار زشت، و بدراهی است. (اسرا، ۳۲) در این آیه نمی‌گوید زنا نکنید بلکه می‌گوید به این عمل حتی نزدیک هم نشوید این تعبیر اشاره لطیفی است به اینکه آلودگی به این عمل زشت مقدماتی دارد که انسان را تدریجا به آن نزدیک می‌کند مانند بی‌حجابی، کتابهای بد آموز، فیلم‌های آلوده، نشریات فاسد، ترک ازدواج، و سخت‌گیری‌های بی‌دلیل طرفین در این زمینه (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۱۰۲) که هر کدام در جهت آلودگی اجتماع و کاهش اقتدار و صلابت آن موثر خواهد بود.

۳- تلاش در جهت ارتقا سطح علمی و کسب فناوری‌های پیش‌رفته روز

در قرآن کریم و معارف دینی در اهمیت علم و دانش تاکید فراوان شده است قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید ﴿هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَكْفُرُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْزُبُونَ﴾ آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟! (زمر، ۹) بنظر می‌رسد منظور از علم در این آیه مطلق علم و دانش است که همه اقسام علم مفید را شامل می‌شود (المیزان، ۱۴۱۷، ج ۱۷، ص ۲۵۷) به فرموده رسول خدا ﷺ «اعقد عالما او متعلما و اياك ان تكون لا هيا متلذا» یا عالم باش و یا در حال فراگیری دانش و وقت خود را به بیهودگی و خوش‌گذرانی صرف نکن (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۹۴)

توجه جامعه اسلامی به علوم مورد نیاز و فراگیری آنها باعث سربلندی و اقتدار آن جامعه و نیز استقلال علمی آن خواهد شد. از امیرالمومنین در این خصوص نقل شده است: «العلم سلطان، من وجده سال به ومن لم يجده صیل علیه» علم و دانش قدر است هر کس به آن دست یابد غلبه

می یابد و هرکس به آن دست نیابد زیرسلطه قرار می گیرد (شرح نهج البلاغه، المدائنی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۳۱۹) و اصولاً تشویق دانش و دانشوران در قرآن، خود سرچشمه پیدایش و رشد بسیاری از علوم در جهان اسلام شد، به طوری که بعد از ۲ قرن تمدنی پویا و شکوفا، همراه با اقتدار بوجود آمد (ولایتی، ۱۳۸۴، ص ۲۷)

۴- تلاش در جهت ارتقاء سطح اقتصادی جامعه

بدین منظور در جامعه اسلامی باید سه اصل تولید ثروت (از راه صحیح)، توزیع عادلانه ثروت و مصرف بهینه و صحیح ثروت مد نظر قرار گیرد (رشاد، ۱۳۸۵، ص ۲۲۵) امروز قدرت های اقتصادی سیاست و حتی معرفت را در جهان اداره می کنند آنان هم ذهن ها و ضمائر را هدایت می کنند (نظریه و ایدئولوژی) و هم مدیران و مدبران جهانی را. در پس پاره ای از نظریه ها مانند «نظریه جنگ تمدن» که منجر به لشکرکشی های بدون منطق به سراسر جهان می شود، باید دست متمکنان و غول های ثروت و مکنت را جست و جو کرد (رشاد، ۱۳۸۵، ص ۲۲۵) این در حالی است که برخی کشورهای اسلامی تنها با فروش نفت، چرخ اقتصادی خود را اداره می کنند بطوری که کاملاً به درآمد حاصل از آن وابسته اند و استقلال اقتصادی و سیاسی و در نتیجه جرات و جسارت خود را در عرصه بین المللی از دست داده اند. پس باید برای کسب اقتدار کافی در جامعه بین الملل به اعتلای اقتصادی جامعه هم توجه ویژه داشت

۵- تعامل مردم و مسوولین در جهت به ثمر رسیدن اهداف فوق

﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى﴾ و (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید. (مائده، ۲)

۶- توجه حکومت اسلامی به وظایف خود در قبال مردم

۶-۱) دانش افزایشی مانند آموزشی و تعلیم، تاسیس مراکز پژوهشی برای رفع جهل و تعلیم علوم و فنون برای تربیت امت اسلامی
۶-۲) امید بخشی و تحیرزدایی در شرایطی که امت در سردرگمی هستند

جامعه ای از اقتدار لازم برخوردار خواهد بود که افرادش در احتیاجات اولیه زندگی خویش تامین باشند تا بتوانند با آرامش خاطر به وظایف اجتماعی خویش بپردازند و موجبات اقتدار نظام اسلامی را فراهم آورند.

۶-۳) در دسترس مردم بودن

۶-۴) محبت به مردم: خداوند در وصف پیامبر ﷺ به عنوان حاکم نظام اسلام می‌فرماید: «وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان نرم (و مهربان) شدی، و اگر خشن و سنگدل بودی از اطراف تو پراکنده می‌شدند. (آل عمران، ۱۵۹) «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ» به یقین، رسولی از خود شما به سویتان آمد که رنج‌های شما بر او سخت است؛ و اصرار بر هدایت شما دارد و نسبت به مومنان رئوف و مهربان است (توبه، ۱۲۸)

۶-۵) حراست از مرزها؛ امیرالمومنین (علیه السلام) می‌فرماید: برای حاکم سزاوار نیست که در حفظ مرزها کوتاهی کند.

۶-۶) گزینش صالحان برای مسئولیت‌ها: «وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهٖ اَسْتَخْلِصُهٗ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ اِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ اَمِينٌ» پادشاه گفت: «او را نزد من آورید تا وی را مخصوص خود گردانم هنگامی که (یوسف نزد وی آمد و) با او صحبت کرد (پادشاه به عقل و درایت او پی برد و) گفت: تو امروز نزد ما جایگاه والا داری، و مورد اعتماد هستی.» (یوسف، ۵۴)

۶-۷) حمایت از محرومان: این مساله هم از وظایف حکومت و هم از وظایف مردم است. جامعه‌ای از اقتدار لازم برخوردار خواهد بود که افرادش در احتیاجات اولیه زندگی خویش تامین باشند تا بتوانند با آرامش خاطر به وظایف اجتماعی خویش بپردازند و موجبات اقتدار نظام اسلامی را فراهم آورند.

خداوند متعال در راستای حمایت از محرومان، مومنین را در موارد زیادی به انفاق و بخشش قسمتی از اموال خود تشویق کرده از جمله فرموده: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ» هرگز به (حقیقت) نیکوکاری نمی‌رسید مگر اینکه از آنچه دوست می‌دارید، (در راه خدا) انفاق کنید و آنچه انفاق می‌کنید، خداوند از آن آگاه است. (آل عمران، ۹۲)

جووانان بخش
مهمی از افراد
جامعه‌اند زیرا
این قشر بویژه
متخصصان و
شایستگان آنان
عامل تحولات بزرگ
فرهنگی، سیاسی و
اقتصادی يك کشور
اند در دین اسلام
نیز به جووانان بسیار
اهمیت داده شده
تا جایی که حضرت
علی (علیه السلام) اولویت در
مشورت کردن را با
جووانان می‌دانند.

۶-۸) امنیت عمومی و دوری از هرج و مرج

۶-۹) توجه ویژه به جوانان و نخبگان

﴿فَلَمَّا كَتَبَهُ قَالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ﴾ هنگامی که (یوسف نزد وی آمد و) با او صحبت کرد (پادشاه به عقل و درایت او پی برد و) گفت: «تو امروز نزد ما جایگاه والا داری، و مورد اعتماد هستی.» (یوسف، ۵۴)

جوانان بخش مهمی از افراد جامعه‌اند زیرا این قشر بویژه متخصصان و شایستگان آنان عامل تحولات بزرگ فرهنگی، سیاسی و اقتصادی يك کشوراند در دین اسلام نیز به جوانان بسیار اهمیت داده شده تا جایی که حضرت علی علیه السلام اولویت در مشورت کردن را با جوانان می‌دانند (ابن ابی الحدید، ج ۲۰، ص ۳۳۷)

امام صادق علیه السلام به ابوجعفر احوال بعد از بازگشت وی از بصره فرمود: «استقبال مردم را از امر امامت و پذیرش آن چگونه یافتی؟ وی گفت: به خدا سوگند آنان کم‌اند...» امام فرمود: «علیک بالاحداث فانهم اسرع الی کل خیر» به جوانان پرداز زیرا آنان به سوی هر کار خیری شتابنده‌ترند. (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۸، ص ۹۳)

۷. رعایت حقوق حکومت اسلامی از جانب مردم:

الف) وفاداری به نظام اسلامی و یاری کردن آن

از عناصر محوری و مهم حفظ اقتدار نظام اسلامی اطاعت از حاکم معصوم در عصر حضور و نصرت ولی فقیه در دوران غیبت است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۴۴۱) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت کنید خدا را؛ و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولوالامر {اوصیای پیامبر} را. (نسا، ۵۹)

ب) نصیحت و مشارکت سیاسی

در فرهنگ اسلام مردم وظیفه دارند ضمن وفاداری ناصحانه و خالصانه نسبت به حاکمان، نصیحت و خیرخواهی داشته باشند و این کار عملی نیست مگر با حضور همه جانبه مردم در اداره امور که ثمره آن رشد و تعالی حکومت اسلامی است.

در فرهنگ اسلام مردم وظیفه دارند ضمن وفاداری ناصحانه و خالصانه نسبت به حاکمان، نصیحت و خیرخواهی داشته باشند و این کار عملی نیست مگر با حضور همه جانبه مردم در اداره امور که ثمره آن رشد و تعالی حکومت اسلامی است.

امیرالمؤمنان می‌فرماید: یکی از حقوق من بر شما این است که در آشکار و نهان خیرخواه و دلسوز من باشید (ابن هلال الثقفی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۴) همچنین بر مسلمین واجب است برای تعیین سرنوشت اجتماعی خود مشارکت سیاسی داشته باشند و در اموری چون انتخابات برای خلق حماسه سیاسی و برگزیدن افرادی سالم، کاردان و کارآمد شرکت کنند چرا که بی تفاوتی در این امور مهم به حاکمیت اشرار و کم رنگ شدن ارزش‌های دینی و سست شدن پایه‌های نظام اسلامی و کاهش اقتدار آن منجر خواهد شد. «...إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...» خداوند سرنوشت هیچ قوم (و ملت) را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آنان آنچه را در خودشان است تغییر دهند! (رعد، ۱۱)

ج) قانون‌گرایی

خاضع بودن در برابر قوانین جامع اسلامی بر تک‌تک افراد آن الزامی است هر چند در ظاهر به ضرر او باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۴۷۵)

۸- اتحاد و همبستگی

«وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» و همگی به ریسمان خدا {قرآن و اسلام و هرگونه وسیله وحدت} چنگ زنید و پراکنده نشوید. (آل عمران، ۱۰۳)

۹- دعوت به خیر و نیکی و نهی از بدی

شایسته است مسلمانان بر اساس وظیفه اجتماعی خود یکدیگر را به خوبی‌ها و ترک بدی‌ها فراخوانند. کم رنگ شدن ارزش‌ها و رواج منکرات عزت جامعه اسلامی را کاهش خواهد داد. «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی و امر به معروف و نهی از منکر کنند. (آل عمران، ۱۰۴)

۱۰- مشورت و شورا

شایسته است مسلمین کارهای مهم بویژه امور اجتماعی را با مشورت انجام دهند در این راستا ایجاد تشکل‌های عمومی و علمی و هیئت‌های

بر مسلمین واجب

است برای تعیین

سرنوشت اجتماعی

خود مشارکت

سیاسی داشته باشند

و در اموری چون

انتخابات برای خلق

حماسه سیاسی

و برگزیدن افرادی

سالم، کاردان و

کارآمد شرکت کنند

چرا که بی تفاوتی

در این امور مهم به

حاکمیت اشرار و کم

رنگ شدن ارزش‌های

دینی و سست

شدن پایه‌های نظام

اسلامی و کاهش

اقتدار آن منجر

خواهد شد.

مذهبی می‌توانند گره از برخی مولات اجتماعی و یا فرهنگی و یا علمی بگشاید» **وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ** و کسانی که دعوت پروردگارشان را اجابت کرده و نماز را برپا می‌دارند و کارهایشان به صورت مشورت در میان آنهاست و از آنچه به آنها روزی داده‌ایم انفاق می‌کنند. (شوری، ۳۸)

۱۱- اصلاح روابط

اصلاح ذات بین به معنای زدودن دشمنی‌ها و تبدیل آن به آشتی و دوستی و صمیمیت است که از مهمترین برنامه‌های اسلامی است. خداوند در قرآن می‌فرماید: **«أَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ»** خصوصتهایی را که در میان شماست، آشتی دهید! (انفال، ۱) **«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ...»** مؤمنان برادر یکدیگرند پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید و تقوای الهی پیشه کنید (حجرات، ۱۰)

۱۲- بدعت ستیزی

کلمه بدعت یعنی نوآوری و این عمل گاهی حق و حسن و زمانی باطل و قبیح است. مقصود از آن در اینجا آن است که دین کامل است و از هر عیب منزه و از هر نقص مُبرا است و اگر هر چیزی بر آن افزوده و یا از آن کاسته شود چنین نوآوری مضمومی بدعت نامیده می‌شود که پیامدهای زیان باری را برای دین و جامعه اسلامی در پی خواهد داشت. در قرآن کریم درباره‌ی نکوهش بدعت گزاران آمده است: **«فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَيْسَتْ رَأْيَ تَمَنَّا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ»** پس وای بر آنها که نوشته‌ای با دست خود می‌نویسند، سپس می‌گویند: «این، از طرف خداست.» تا آن را به بهای کمی بفروشند. پس وای بر آنها از آنچه با دست خود نوشتند و وای بر آنان از آنچه از این راه به دست می‌آورند! (بقره، ۷۹) رسول خدا فرمود: «من مشی بدعة فوقره فقد سعی فی هدم الاسلام» هرکس نزد بدعت گزاری رفت و او را احترام کرد پس در نابودی اسلام کوشیده است. (جوادی آملی، ص ۵۱۷)

امروزه یکی از ترفندهای استکبارگران در جهت گرفتن روحیه ایستادگی و نشاط و پویایی جوامع، ترویج مشروبات الکلی، مواد مخدر، ارائه غذاهای ناسالم و غیر طیب مانند فست فود، استفاده از مواد خطرناکی چون سرب در ساخت لوازم آرایشی و بهداشتی است.

۱۳- پیروی از سبک زندگی اسلامی

بسیاری از تعالیم اسلام ناظر به رفتار، گفتار و حتی نیت هایی است که توجه و اهتمام به آنها مناسبات فردی و اجتماعی و زیست محیطی انسان را تنظیم و اصلاح می کند. انسان با آموختن و به کار بردن آنها حیات طیبی را که خداوند برای او شایسته دانسته، تجربه می کند و از این رو تعالیم اسلامی، عبادی محض نمی باشند. دستورات مختلف اسلام و معارف دینی در زندگی فردی مانند عوامل سلامتی، عوامل شادابی و شکوفایی، نظافت و بهداشت جسمی و روانی، آداب پوشش، مسکن و امکانات زندگی، مسافرت، خواب و بیداری، استفاده از فرصت ها، تفریحات سالم، صله ارحام، رفتارهای خانوادگی، تعلیم و تربیت کودک، آداب تعامل با افراد جامعه و... همه و همه می توانند سبک زندگی سالم را در اختیار انسان قرار دهند. مسلماً انتخاب این سبک زندگی که به تعامل انسان با محیط اطراف خود می شود در شکوفایی و پیشرفت جامعه اسلامی و ایجاد تمدن پرشکوه و مقتدر اسلامی موثر خواهد بود. نمونه ای از این سبک اسلامی که نقش بسیار مهمی در نشاط و پویایی جامعه دارد، دقت در انتخاب نوع تغذیه و آداب آن می باشد. رسول خدا در این زمینه فرموده اند: «المعدة راس كل داء والهيمه راس كل دواء» معده خانه هر دردی و پرهیز خانه هر دوا (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۳۶۲). باید گفت انتخاب نوع غذا و پرهیز از پرخوری در داشتن روحیه پاک و ایمانی نیز اثر گذار خواهد بود. در روایت آمده است: «من کثر طعامه سقم بدنه و قسا قلبه» (قطب الدین الراوندی، ۱۴۰۷، ص ۷۵) قرآن کریم قبل از خطاب به انبیا مبنی بر انجام اعمال سالم آنها را توصیه به خوردن غذاهای طیب می کند و می فرماید: «يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ» ای پیامبران! از غذاهای پاکیزه بخورید، و عمل صالح انجام دهید، که من به آنچه انجام می دهید آگاهم. (مومنون، ۵۱) یعنی انجام عمل صالح را در گرو استفاده از غذاهای پاکیزه می داند. «حلال» به معنی روا بودن و مجاز بودن (بیستونی، ۱۳۹۱، ص ۱۶۴) و «طیب» به معنی طبع پسندی و دل چسبی است. (بیستونی، ۱۳۹۱، ص ۴۳۰) در این آیه نفرموده غذای حلال بخورید

عزتمندی و اقتدار
جامعه اسلامی در
گروعمل به تعالیم
قرآن کریم در همه
عرصه های زندگی
است خواه عرصه
سیاست خارجی و
خواه در عرصه داخلی

بلکه دامنه آن را وسیع تر کرده و استفاده از غذاهایی را که در عین حلال بودن با طبع انسان نیز سازگار است را عاملی در جهت رشد روحی و روانی او دانسته است (خدادادی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۸) بنابراین بعضی غذاها حلال هستند اما طیب نبوده و طبع انسان سازگار نمی باشند. تغییر سبک زندگی مردم و رو آوردن به چنین غذاهایی باعث افزایش تنش ها و ناراحتی های مختلف عصبی و روانی می شود و ادامه چنین روندی سلامتی اجتماع را در معرض خطر قرار خواهد داد. امیرالمومنین در تفسیر آیه «وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا» و بهره ات را از دنیا فراموش مکن (قصص، ۷۷) می فرماید سلامتی خود را فراموش نکن (الامالی، ۱۳۶۲، ص ۲۲۸) امروزه یکی از ترفندهای استکبارگران در جهت گرفتن روحیه ایستادگی و نشاط و پویایی جوامع، ترویج مشروبات الکلی، مواد مخدر، ارائه غذاهای ناسالم و غیرطیب مانند فست فود، استفاده از مواد خطرناکی چون سرب در ساخت لوازم آرایشی و بهداشتی است. بر ماست که با هشیاری کافی و دوری از تقلید کور کورانه، بدست خویش، سلامتی فردی و اجتماعی خویش را به خطر نیندازیم که خداوند متعال از این که خود را به ورطه هلاکت بیندازیم نهی کرده. «... وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ...» خود را به دست خود، به هلاکت نیفکنید! (بقره، ۱۹۵).

نتیجه گیری

عزتمندی و اقتدار جامعه اسلامی در گرو عمل به تعالیم قرآن کریم در همه عرصه های زندگی است خواه عرصه سیاست خارجی و خواه در عرصه داخلی و نحوه سیاست و تعامل مسئولین با مردم و نیز نحوه تعامل و همکاری مردم با مسئولین و با سایر افراد جامعه و انتخاب سبک و شیوه خاص و مورد پذیرش اسلام در زندگی روزمره که همگی نشان از این دارد که تعالیم و آموزه های اسلام بدون تردید باعث عزتمندی مسلمین خواهند شد چرا که از جانب خداوند طراحی شده که خود خالق بشر بوده و به همه نیازهای او در رسیدن به راه کمال احاطه دارد.

انتخاب سبک و شیوه خاص و مورد پذیرش اسلام در زندگی روزمره نشان از این دارد که تعالیم و آموزه های اسلام بدون تردید باعث عزتمندی مسلمین خواهند شد چرا که از جانب خداوند طراحی شده که خود خالق بشر بوده و به همه نیازهای او در رسیدن به راه کمال احاطه دارد.

فهرست منابع فارسی:

- قرآن کریم ترجمه ناصر مکارم شیرازی
بیستونی، محمد (۱۳۹۱)، لغت شناسی و مفاهیم قرآن کریم، قم، بیان جوان، چاپ هفتم
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱)، مفاتیح الحیاة، قم، اسراء، چاپ هشتاد و سوم
خدادادی، جمشید (۱۳۸۹)، پانزده روز تا سلامتی، تغذیه انسان در قرآن، تهران، نشر شهر، چاپ دوم
رشاد، علی اکبر، فلسفه دین (۱۳۸۵)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم
طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر قرآن، تهران، ناصر خسرو، چاپ سوم، ج دوم
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، جلد هشتم
مصطفوی، حسن (۱۳۸۰)، تفسیر روشن، تهران، مرکز نشر کتاب، چاپ اول، ج دهم
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ج چهارم، هفتم، هشتم، دوازدهم،
چهاردهم
محمد بن علی بن بابویه قمی، شیخ صدوق (۱۳۶۲)، الامالی، ترجمه آیت الله کمره ای، تهران، کتابخانه اسلامی،
چاپ چهارم
ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۴)، تاریخ تمدن اسلام، قم، دفتر نشر معارف، چاپ سوم

منابع عربی:

- ابراهیم بن محمد، ابن هلال الثقفی (۱۴۱۰)، الغارات، قم، دارالکتب الاسلامیه، ج اول
ابن ابی الحدید معتزلی، عبد الحمید بن محمد المدائنی (۱۴۰۴)، شرح نهج البلاغه، قم، کتابخانه آیت الله
العظمی مرعشی نجفی، ج بیستم
شاذلی، قطب بن ابراهیم (۱۴۱۲)، تفسیر فی ضلال القرآن، بیروت، قاهره، دارالشرق، چاپ هفدهم، ج سوم
راوندی، قطب الدین، الدعوات (۱۴۰۷)، قم، موسسه امام مهدی، چاپ اول
طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیر قرآن، قم، دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه
قم، چاپ پنجم، ج نهم، هفدهم
طبرسی، حسن بن فضل بن حسن (۱۴۱۲)، مکارم الاخلاق، قم، شریف رضی، چاپ چهارم
فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹)، تفسیر من وحی القرآن، بیروت، دارالملاک للطباعة النشر، چاپ دوم، ج دوازدهم
مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴)، بحار الانوار، بیروت، موسسه الوفا، ج اول
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰)، قواعد الفقهیة، مدرسه الامام علی بن ابیطالب، قم، ج اول

